
ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ЗООТЕХНІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Ірина БОРОДАЙ

На сучасному етапі історичного розвитку України вирішального значення надається об'єктивній переоцінці її культурних цінностей, зокрема досягнень науки і техніки, що дасть змогу більш детально розкрити еволюційний та когнітивний аспект деяких наукових напрямів, засвідчити високий інтелектуальний і культурний потенціал української наукової спільноти, сприяти її саморепрезентації у світовому науково-інформаційному просторі.

На теренах колишньої Російської імперії основи сільськогосподарських наук, у тому числі й зоотехнічної, були закладені в другій половині XIX – на початку XX століть. Предтечею становлення зоотехнії як науки було запровадження вищої агрономічної освіти, у лоні якої вона розвивалася впритул до 20-х років XX століття. З огляду на зазначене виникає необхідність у пошуку спільних витоків формування сільськогосподарської науки та її складової – зоотехнії¹.

Після перших невдалих спроб організації сільськогосподарських шкіл у с. Богоявленському (1790-1797) під м. Миколаєвим та с. Чарлеві (1797-1801, нині Тярлево), розташованому між м. Пушкіним і м. Павловським, викладання основ агрономії було зосереджене в академіях і університетах на курсах сільськогосподарського домоведення, сільської й домашньої економії. Так, при

© Бородай І., 2010.

Московському університеті кафедрі сільськогосподарського домоведення було відкрито ще в 1770 р., у різні роки її очолювали М.І. Афонін, А.А. Анто-нський (Прокопович), М.Г. Павлов, А.Л. Ловецький, М.І. Желєзнов та ін. В Києво-Могилянській академії курс сільської та домашньої економії з 1798 р. читали Д.О. Іванишів, Г.С. Дейнекін, К.М. Соколовський та інші, використовуючи як основу «Флоренову економію», п'ята частина якої була повністю присвячена питанням тваринництва. За статутом 1805 р., окремі тваринницькі дисципліни також вивчали в Харківському університеті, де тривалий час працювали Ф.В.Пільгер, Х.А. Екеблад, К.Ф. Вишневський, Н.Д. Галицький та ін. В історії становлення сільськогосподарської освіти в Україні помітний спадок залишив заснований в 1805 р. Волинський ліцей (м. Кременець). Шестирічну програму засвоєння агрономічних знань для неї розробив професор Краківської академії Г.Коллантай².

Перший вітчизняний сільськогосподарський вищий навчальний заклад – Маримонтський інститут земельного господарства – відкрили в 1816 р. поблизу Варшави. Однак викладання таких дисциплін, як скотарство, бджільництво, рибництво розпочали лише з 1835 р. На території Російської імперії в 1842р. також організовують Гори-Горецьку землеробську школу (Могилевська губернія), трансформовану згодом в інститут. Розвитку зоотехнічної думки в Україні сприяло створення в 1851 р. кафедри сільського господарства та лісівництва при Університеті Святого Володимира (м. Київ). Її становлення, як науково-методичного центру з проблем тваринництва краю, майже впродовж 40 років здійснював відомий учений, професор С.М. Ходецький³.

Варто зауважити, що вища сільськогосподарська освіта й наукова думка в Україні розвивалися за надзвичайно несприятливих умов. Царський уряд, вбачаючи у вищих навчальних закладах передусім вогнище революційно-визвольного руху, всіляко перешкоджав розвитку національної культури. Лише після земельної реформи 1861 р., яка забезпечила перехід сільського господарства на шлях капіталізму, розкрилася уся неспроможність його подальшого розвитку без відкриття низки спеціалізованих вищих навчальних закладів та підготовки необхідної кількості фахівців. Щодо тваринництва ці заходи набули особливої актуальності у зв'язку зі зростанням його товарності, інтенсивним завезенням зарубіжного племінного матеріалу та становленням організаційних основ племінної справи, що вимагало розробки відповідних керівництв.

У зв'язку з цим, у 1864 р. відкрили Петербурзький землеробський інститут, а наступного року – Петровську землеробську і лісову академію (м. Москва), організували зоотехнічні кафедри у їх складі. У 1882 р. кафедри загального і спеціального тваринництва також сформували при Ново-Олександрійському

інституті сільського господарства і лісівництва (колишній Маримонтський інститут земельного господарства), які очолили відомі вчені, професори І.І. Калугін та І.О. Широких. Вводиться викладання окремих зоотехнічних дисциплін у заснованій в 1878 р. на базі рільничої школи Академії рільництва (м. Дубляни) та Львівському ветеринарному інституті. Тваринництву відводиться певне місце у навчальній програмі Новоросійського університету (м. Одеса). На цей час на українських землях вже функціонувало кілька землеробських середніх (в Харкові, Херсоні та Умані) та нижчих учбових закладів, де вводиться тваринництво як обов'язкова дисципліна⁴. Попри зазначені заходи, на цьому етапі викладанню зоотехнії ще не надається систематичного характеру, культура ведення тваринництва залишалось на досить низькому рівні, що зумовлювалося насамперед гострою нестачею фахівців для розбудови цієї галузі.

До революції суттєвий внесок у становлення основ зоотехнічної науки здійснили вчені сільськогосподарського (агрономічного) відділення Київського політехнічного інституту (далі КПІ), відкритого 31 серпня 1898 р. за ініціативою київських промисловців та організацій. Завдання даного дослідження полягає в аналізі наукових здобутків професорсько-викладацького складу цього закладу, обґрунтуванні, що саме на його базі стверджуються перші наукові теорії та концепції, відшліфовуються наукові підходи, які визначили напрям розвитку зоотехнічної науки на кілька десятиріч уперед. В основу дослідження покладено історично-науковий аналіз, також використано спеціальні історичні методи (історико-порівняльний, предметно-хронологічний, персоналізації та ін.).

Запорукою здобуття КПІ статусу одного з найбільш авторитетних осередків у галузі тваринництва кінця ХІХ – початку ХХ ст. були такі чинники: 1) залучення провідних фахівців країни; 2) задовільне фінансування, що дало змогу створити відповідну матеріально-технічну базу для розгортання дослідницької та освітньої роботи; 3) розташування закладу в м. Києві як центрі управління залізничною сіткою, водними та шосейними шляхами, як передовому осередку розвитку зоотехнічної наукової думки.

Для викладання курсу загального тваринництва за рекомендацією К.А. Тімірязєва запросили випускника Петербурзького землеробського інституту, організатора першої в країні кафедри загального тваринництва при Петровській сільськогосподарській академії, розробника першого керівництва для цього курсу, професора М.П. Чирвинського. Цього відомого вченого та талановитого педагога по праву вважають основоположником зоотехнічної науки в Україні⁵. Його найзначнішими науковими здобутками, які визнано пріоритетними у світовій та вітчизняній зоотехнії, є розробка наукових основ годівлі, що ґрунтується на глибоких знаннях фізіолого-біохімічних закономірностей травлення, а також

вчення про індивідуальний розвиток сільськогосподарських тварин. Весь київський період Микола Петрович присвятив вивченню проблеми розвитку й росту кістяка тварин за умов різнотипної годівлі. Вчений дослідив остогенез у другій половині постфетального (ембріонального) періоду, розробив порівняльні таблиці лінійного розвитку, змін пропорцій і структури кісток, з'ясував вплив нормальної і недостатньої годівлі у молодому віці на ріст кісток черепа, тулуба, кінцівок та продуктивність тварин, обґрунтував можливість їх цілеспрямованого розвитку на основі зміни умов навколишнього середовища⁶.

В особі М.П. Чирвинського поєдналися не лише талановитий учений і педагог, а й невтомний організатор та новатор сільськогосподарської освітньої системи. Завдяки тому, що впродовж 1898-1904 років він виконував обов'язки декана сільськогосподарського відділення КПІ, йому вдалося створити матеріально-технічну базу, необхідну для розгортання комплексу наукових досліджень з тваринництва. Перш за все це позначилося у формуванні кафедр загального та спеціального (часткового) скотарства (першою з них він завідував особисто), а також ряду лабораторій і кабінетів, музею, тваринницького двору та вівчарні.

Предметом особливої гордості вченого була зразкова вівчарня, де вдалося зібрати біля 100 овець більш ніж 30 порід і типів, поширених в Російській імперії. Більшість тварин були відібрані вченим особисто на I Всеросійській сільськогосподарській виставці (Москва, 1912) і являли собою її кращі експонати. Вівчарня була єдиною установою в Росії, своєрідним живим овечим музеєм, що слугував підсобником для вивчення вівчарства. На жаль, у роки громадянської війни всі тварини загинули й відновити вівчарню не вдалося⁷.

Як результат 12-річної праці вченого виходить монографія у співавторстві з Б.В. Єлагіним «Разводимые в России породы грубошерстных овец», що стала першою ґрунтовною працею зі стаціонарного вивчення вітчизняного вівчарства. Ученим запропоновано детальний опис і класифікацію грубововнових овець. Порівняльне спостереження за особливостями волосяного покриву різних порід овець дало змогу з'ясувати їхнє походження й особливості завитків смушків⁸.

Навчальний тваринницький двір був розподілений М.П. Чирвинським на два незалежних відділи – для кафедри загального та спеціального скотарства. Він був місцем проведення наукових розвідок учених, а також численних студентських дипломних і курсових робіт. У зв'язку з голодом і нестачею кормів кафедри, за завданням Військового відомства й продовольчих органів, проводили дослідження з вивчення придатності згодовування сільськогосподарським тваринам деревного сіна, визначення його кормової вартості.

Окрім бази для проведення практичних занять, тваринницький двір слугував розплідником великої рогатої худоби голландської породи. Також функціонувала

навчальна молочарня для проведення практичних занять з маслоробства й сироварства⁹.

Зоотехнічний музей вмщував моделі різних порід сільськогосподарських тварин; колекції вовни, смушків, руна як зарубіжних, так і вітчизняних порід; зразки сіна та всіх кормів; обладнання для молочного господарства тощо. За різноманітністю та цінністю експонатів і наукового обладнання зоотехнічний музей КПІ був єдиним в Україні.

У 1916 р. М.П. Чирвинський пішов у відставку, залишивши за собою курс з вівчарства та науково-дослідну тематику. Наступні п'ять років кафедру загального скотарства очолював професор І.П. Марков. Як і його попередник, він виявляв глибокий інтерес до питань фізіології обміну речовин та годівлі тварин. Окремі закономірності цього складного процесу він розкрив у своїй фундаментальній праці – «Об усвоении жира всеядными»¹⁰.

До становлення кафедри загального скотарства значних зусиль доклав випускник Імператорської медико-хірургічної академії, професор В.Ю. Чаговець. Тривалий час він викладав у Томському, а потім у Харківському університетах на кафедрах фармакології з рецептурою, токсикологією і вченнях про мінеральні води. У Київському політехнічному інституті з його іменем пов'язані дослідження з фізіології сільськогосподарських тварин¹¹.

Випускником Казанського ветеринарного та Московського сільсько-господарського інститутів Ю.В. Переполькіним на кафедрі загального скотарства КПІ майже 17 років здійснювалася розробка основ розведення вітчизняних порід овець. Результати проведених досліджень знайшли відображення в одній із кращих наукових праць вченого – «Каракульские овцы». У грудні 1917 р. його, як одного із найбільш досвідчених фахівців, переводять на посаду старшого спеціаліста з вівчарства відділу тваринництва міністерства землеробства¹².

Курс про хвороби сільськогосподарських тварин за рекомендацією М.П. Чирвинського читав випускник Юр'євського ветеринарного інституту, старший спеціаліст з тваринництва департаменту землеробства Б.В. Єлагін. У 1910-1915 роках він завідував ветеринарно-бактеріологічною лабораторією південно-західного краю; ініціював організацію відділення з виготовлення сироватки від рожі і септицелії свиней. Коло наукових інтересів вченого не вичерпувалося лише ветеринарією; свідченням цьому є вищезазначена монографія з вівчарства, а також «Этюды о швейцарском скотоводстве», де він узагальнює зарубіжний досвід розведення великої рогатої худоби.

З 1917 р. Б.В. Єлагін виконував обов'язки заступника члена губернського управління відділу тваринництва. Здійснюючи ветеринарно-санітарний нагляд на відгодівельних пунктах, уперше у значних масштабах він застосував сироватку

проти чуми свиней. У січні 1918р. вченого перевели на посаду Київського губернського зоотехніка¹³.

З кафедрою загального скотарства КПІ пов'язане формування наукових пріоритетів ще одного відомого вченого, випускника Харківського ветеринарного інституту П.О. Широких. У 1906 р., після захисту дисертації «Изследование химического состава озимой соломы хозяйств юго-западного края», в якій він уперше у вітчизняній зоотехнічній практиці навів дані щодо хімічного складу 139 зразків озимої пшеничної та 45 житньої соломи. Його затвердили у ступені магістра ветеринарних наук, а в 1910 р. призначають штатним викладачем зоотехнії. Майже два роки (1911-1912) учений вивчав досвід кращих зоотехнічних установ і лабораторій Європи, особливо його хвилюють питання утримання та розведення великої рогатої худоби, технології виготовлення кормів. Повернувшись на батьківщину, за рішенням Головного управління землевпорядження і землеробства П.О. Широких очолив Вологодський інститут молочного господарства¹⁴.

Не менш суттєвий внесок до становлення наукових основ зоотехнії здійснили вчені кафедри спеціального скотарства КПІ, очолюваної упродовж 12 років відомим ученим, організатором вищої сільськогосподарської освіти, професором С.О. Івановим. Отримавши базову освіту в Імператорській медико-хірургічній академії, він ініціював створення кафедри скотарства і дієтики у Харківському ветеринарному інституті, яка стала прототипом перших вітчизняних зоогігієнічних структур. З його іменем також пов'язана фундація окремих наукових напрямів у ветеринарії та зоотехнії. Зокрема, вчений розробляв систему проти-епізоотичних заходів у тваринництві, організаційні засади ветеринарної служби тощо. У київський період його наукові інтереси сконцентрувалися на утриманні, годівлі, вирощуванні й експлуатації сільськогосподарських тварин та вплив цих факторів на їхнє здоров'я, формування високої продуктивності. Конкретні рекомендації з цих питань знайшли втілення в основній науковій праці вченого – «Крупный рогатый скот»¹⁵.

З 1912 р. кафедру спеціального скотарства очолив випускник Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва, викладач першого в країні курсу фізіологічних основ годівлі продуктивних тварин, професор В.П. Устьянцев. В експериментальній частині своєї магістерської дисертації «О питании травоядных животных клетчаткой и грубыми кормами» він уперше у вітчизняній зоотехнії застосував метод респіраційного досліджу¹⁶. Не меншим науковим здобутком Василя Павловича є розробка та запровадження у практику вітчизняного тваринництва методу експедиційного обстеження. Програма та методики експедиційного обстеження тваринництва Київської та Подільської

губерній були розроблені ним особисто в 1912 р. за дорученням губернських управлінь. У 1921 р. вчений очолив кафедру загального скотарства КПІ¹⁷.

З 1910 р. проводив наукові дослідження на кафедрі спеціального скотарства випускник Юр'євського ветеринарного інституту та сільськогосподарського відділення КПІ О.В. Кривуша. Отримані результати узагальнив в одній із своїх оригінальних праць – «До питання про «*Bacterium coli*» (1911). За розпорядженням департаменту землеробства, в 1913 р. відвідав передові сільськогосподарські навчальні та дослідні установи міста Будапешт. Невдовзі його перевели завідувачем зоотехнічним відділом Катеринославської крайової сільськогосподарської станції¹⁸.

На кафедрі спеціального скотарства розпочав свій науковий шлях випускник КПІ, в майбутньому завідувач зоотехнічної підсекції Сільськогосподарського наукового комітету України П.Ф. Лавренюк. Найбільшим науковим здобутком вченого на цьому етапі є розроблене ним «Руководство к практическим занятиям по молочному хозяйству». Він опікувався молочною фермою інституту, а з 1918 р. за рекомендацією професора В.П. Устьянцева читав курс спеціальної зоотехнії¹⁹.

У здобутті Київським політехнічним інститутом статусу одного з найбільш авторитетних вітчизняних осередків у галузі зоотехнії та в подальшій реформації вищої сільськогосподарської освіти активну участь брав професор А.К. Скороходько – основоположник вітчизняної зоогієни. Він розробив широкий спектр проблем, зокрема фізіолого-гігієнічні норми вирощування молодняка сільськогосподарських тварин, основи санітарно-гігієнічної оцінки зовнішнього середовища, гігієну кормів, гігієнічні вимоги до приміщень сільськогосподарських тварин тощо.

На початку ХХ століття у зв'язку з розбудовою галузі тваринництва дедалі гостріше відчувалася потреба в підготовці якомога більшої кількості фахівців. З огляду на це колегією професорів сільськогосподарського відділення КПІ ще в 1912 р. подали клопотання до міністерства торгівлі й промисловості про необхідність розширення відділення, його структурне розподілення на рільництво, зоотехнію та сільськогосподарську економію. Проектуючи відділи, виходили з можливості підготовки агрономів-зоотехніків у стінах закладу. На жаль, така пропозиція не знайшла схвалення в урядових колах²⁰.

У 1918 р. сільськогосподарське відділення Київського політехнічного інституту було перетворене на сільськогосподарський факультет, а в 1921-1922 роках на його базі були організовані Київський сільськогосподарський та Київський ветеринарно-зоотехнічний інститути, що фактично поклало початок становленню вищої зоотехнічної освіти в Україні²¹.

¹Вергунов В.А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. – Ч. 2. – К.: Аграрна наука, 2008. – 563 с.

²Лебедянец Л. Н. Страницы из истории русской агрономии // Вестник сельского хозяйства. – 1927. – №10. – С. 197-198.

³Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 4750. – 299-311 арк.

⁴Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва. 1816-2006. – Х., 2006. – 367 с.

⁵Из истории Киевского политехнического института. – Т. 1. (1898-1917). – К.: Изд-во КГУ, 1961. – 386 с.

⁶Державний архів м. Києва. – Ф. 18. – Оп. 2. – Спр. 102. – 101 арк.

⁷Щоголів І. Катедри скотарства в КСГІ на Х річницю Жовтневої Революції // Записки Київського сільськогосподарського інституту. – Т. 3. – К., 1927. – С. 41-45.

⁸Мещерский И. Образование сельскохозяйственное // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. – Т. 6. – СПб, 1902. – С. 1-15.

⁹Щоголів І. Катедри скотарства в КСГІ на Х річницю Жовтневої Революції // Записки Київського сільськогосподарського інституту. – Т. 3. – К., 1927. – С. 41-45.

¹⁰Там само.

¹¹Державний архів м. Києва (ДАК). – Ф. 18. – Оп. 2. – Спр. 275. – 50 арк.

¹²ДАК. – Ф. 18. – Оп. 2. – Спр. 194. – 66 арк.

¹³ДАК. – Ф. 18. – Оп. 2. – Спр. 83. – 43 арк.

¹⁴ДАК. – Ф. 18. – Оп. 2. – Спр. 290. – 80 арк.

¹⁵ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 4750. – 299-311 арк.

¹⁶ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 4820. – 16 арк.

¹⁷Бородай І.С. Розвиток зоотехнічної науки в Україні в контексті діяльності професора В.П. Устьянцева // Історія української науки на межі тисячоліть. – Вип. 41. – К., 2009. – С. 28-35.

¹⁸Державний архів м. Києва. – Ф. 18. – Оп. 2. – Спр. 275. – 50 арк.

¹⁹Державний архів м. Києва. – Ф. 18. – Оп. 2. – Спр. 146. – 116 арк.

²⁰Щоголів І. Катедри скотарства в КСГІ на Х річницю Жовтневої Революції // Записки Київського сільськогосподарського інституту. – Т. 3. – К., 1927. – С. 41-45.

²¹Из истории Киевского политехнического института. – Т. 1 (1898-1917). – К.: Изд-во КГУ, 1961. – 386 с.